

ساماندهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی الحاقی در پیرامون کلان‌شهر مشهد
با بهره‌گیری از رویکرد پویا ساختاری-کارکردی

مهدی اخگری (استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، ایران، نویسنده مسئول)

m_akhgari@pnu.ac.ir

مصطفی طالشی (دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، ایران)

m_taleshi@pnu.ac.ir

صص ۱۷۰ - ۱۴۵

چکیده

اهداف: روند افزایش جمعیت‌پذیری و گسترش بی‌رویه کالبدی فضایی کلان‌شهر مشهد، شکل‌گیری پدیده‌هایی همچون الحاق، ادغام و خزش شهری و بروز مسائل و معضلات پیچیده اجتماعی و اقتصادی را باعث شده است. پاسخ‌گویی مناسب به این مسائل، مستلزم تحول در درک عملکردی به نظام استقرار و پایداری نظام سکونتگاهی و برنامه‌ریزی فضایی است. پویا ساختاری-کارکردی به‌عنوان رویکردی راهبردی به ساماندهی فضا در سطوح و مقیاس‌های مختلف، می‌کوشد ضمن تبیین جنبه‌های پیچیده ساماندهی فضایی با تعمیق رویکرد نظام‌وار و بهره‌گیری از الگوی اندیشه شبکه‌ای برای تعمیق پیوند فعالیت‌ها و عملکردهای متوازن به منظور پاسخ به مسائل ریشه‌دار در روابط ساختاری - کارکردی چاره‌جویی نماید. روش: این پژوهش بنا دارد با بهره‌گیری از روش‌شناسی توصیفی - تحلیلی با رویکرد کاربردی، ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر مشهد را مورد شناخت و تحلیل قرار دهد.

یافته‌ها/ نتایج: یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که بیشترین آثار ادغام سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهری، بروز برخی ناهنجاری‌های اجتماعی - اقتصادی که از مهم‌ترین عوارض کالبدی-فضایی آن بروز ناکارآمدی عملکردی و

از هم گسیختگی ساختار کالبدی سکونتگاه‌های روستایی الحاقی در پیرامون شهری است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاکی از آن است که سکونتگاه‌های روستایی پیرامون در مجموع از شرایط مطلوبی برخوردار نبوده و با رشد ناموزون کلان‌شهر مشهد گسترش ادغام تدریجی سایر سکونتگاه‌های روستایی پیرامون را فراهم می‌آورد. بنابراین، با برقراری پیوند نظام سکونتگاهی از طریق یکپارچگی فضایی - عملکردی و تعمیق عملکردهای روستایی - شهری امکان دستیابی به مدیریت متوازن فضایی در مجموعه کلان‌شهری فراهم می‌شود.

کلیدواژه‌ها: ساماندهی فضایی، پویا ساختاری - کارکردی، سکونتگاه‌های روستایی، عملکرد اجتماعی - اقتصادی، کلان‌شهر مشهد.

۱. مقدمه

سکونتگاه‌های انسانی تحت تأثیر عوامل و نیروهای فضا ساز، همواره با تأثیرپذیری از فرآیندهای درونی و بیرونی مختلف، در حال تغییر و تحول بوده‌اند. در این میان سکونتگاه‌های روستایی، به‌عنوان بخشی از نظام‌های جغرافیایی که خود متشکل از اجزای مرتبط به یکدیگرند، متأثر از موقعیت و جایگاه مکانی - فضایی، نحوه تعامل یا ارتباط (درونی و بیرونی در مقیاس محلی، منطقه‌ای و ملی) خود، در گذر زمان همواره دستخوش تحولاتی شده‌اند (یاری حصار، ۱۳۹۰، ص ۳۷). سکونتگاه‌های روستایی در طی سالیان سال تأمین‌کننده بخش مهمی از نیازهای تولیدی و غذایی نقاط شهری بوده‌اند، اما در چند دهه اخیر همزمان با توسعه نواحی شهری و تمرکز امکانات و خدمات در آن‌ها و تأمین این نیازها از مقاصد گوناگون، به نظر می‌رسد این وابستگی و نیاز دچار تحول اساسی شده است. این روند و تحول آن از یک سو و توسعه فیزیکی و کالبدی شهرها در طول زمان از سوی دیگر، باعث شده تا نقاط شهری در چند دهه اخیر دچار نوعی پارادوکس شده و همواره نسبت به سکونتگاه‌های روستایی پیرامونی خود بی‌توجه باشند و با نگاهی انتفاعی این سکونتگاه‌ها را عمدتاً تأمین‌کننده نیازهای توسعه فیزیکی خود در آینده بدانند. از سوی دیگر ساکنین این روستاها نیز خود را بیش از پیش وابسته به نقاط شهری بدانند و تمایل جذب و الحاق به نقاط شهری

از سوی آنها افزایش پیدا کند. رشد شتابان شهرنشینی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهرها را مورد تهدید قرار داده است. این تهدید به‌ویژه در مورد کلان‌شهرهایی نظیر تهران، مشهد و شهرهای بزرگ و متوسط، جدی است. بنابراین، استقرار سکونتگاه‌های روستایی در حاشیه و پیرامون مراکز شهری که در معرض گسترش کالبدی شهر قرار می‌گیرند همواره با دو گونه چالش مواجه می‌شوند: ۱. به دلیل گسترش و پیشروی توسعه شهری، روستاهای پیرامونی، در خطر استحاله و فروپاشی بافت و عملکردی قرار دارند. ۲. تحولات اقتصادی-اجتماعی و نیروهای بیرونی کالبد روستا، بستر ساز ایجاد فضای نه شهری نه روستایی شده و از هم‌گسیختگی ساختاری-کارکردی نظام سکونتگاهی را فراهم می‌سازد (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۱۵). در کشورهای در حال توسعه که دارای اقتصادهای کمتر توسعه‌یافته می‌باشند، مسائل مرتبط با برنامه‌ریزی فضایی از سرشتی متفاوت برخوردار است. پاسخ‌گویی مناسب به این مسائل، مستلزم گسترش قابلیت برنامه‌ریزی راهبردی سازگار و تحول در شیوه برنامه‌گذاری است. پوشش ساختاری-کارکردی، به‌عنوان رویکردی راهبردی به ساماندهی فضا در سطوح و مقیاس‌های مختلف، در قالب جغرافیای اجتماعی نوین، می‌کوشد، ضمن تبیین جنبه‌های پیچیده ساماندهی فضایی در جوامع کمتر توسعه‌یافته، برای مسائل ریشه‌دار در روابط ساختاری-کارکردی آنها چاره‌جویی نماید (سعیدی، ۱۳۹۱، ص ۱). این رویکرد، بر این واقعیت استوار است که میان اجزای ساختاری و کارکردی تمام پدیده‌های جغرافیایی، همچون شهرها، روستاها، مناطق و نواحی، نوعی پیوند تنگاتنگ و غیرقابل انکار، برقرار است. در این چارچوب، ساختارهای کالبدی در ارتباط تنگاتنگی با ساختارهای اجتماعی-اقتصادی است (بیگدلی، محبی، سعیدی، ۱۳۹۴، ص ۱۱). با عنایت به طرح‌ریزی مسئله پژوهش و ارزیابی پوشش ساختاری-کارکردی در تحولات سکونتگاه‌های روستایی، چهار مؤلفه اساسی طرح‌ریزی شده است. این چهار مؤلفه عبارتند از: محیطی-اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی-فضایی و روابط عملکردی. به منظور تحلیل و ارزیابی دقیق در هریک از مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها)، نماگرها تعیین شده است. از سوی دیگر در راستای سنجش این مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها) سکونتگاه‌های روستایی پیرامون کلان‌شهر مشهد در قالب سه گونه،

سکونتگاه‌های روستایی الف) ادغام‌یافته، ب) در معرض ادغام، ج) با عملکرد روستایی طبقه-بندی شده‌اند.

بر این اساس، در این تحقیق از طریق بررسی ویژگی‌های ساختاری روستاها و توجه به جنبه‌های کارکردی آن‌ها و با شناسایی بهتر و دقیق‌تر فرصت‌ها و تهدیدها و مشکلات روستاهای ادغام‌شده، به ارائه سازوکارهای اجرایی مناسب در راستای برنامه‌ریزی فضایی پرداخته‌ایم که در نهایت منجر به بهبود شرایط زیستی-انسانی سکونتگاه‌های مورد مطالعه به نحوی مطلوب می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

با ردیابی در ادبیات و پیشینه‌شناسی موضوع و ناحیه پژوهش، طالشی و امیرفخریان (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای تحت عنوان «ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی و آینده حاشیه‌نشینی در خراسان رضوی» مطالعه جامعی انجام داده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد اگر حاشیه‌نشینی در حریم سکونتگاه‌های شهری ساماندهی نشود و به نقش عملکردی و ارتقای کیفی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی توجه نشود، این امر منجر به فروپاشی سکونتگاه‌های کوچک-اندام روستایی در پیرامون سکونتگاه‌های شهری و پدیده اسکان غیررسمی خواهد شد که اثرات آن ناپایداری نظام منطقه‌ای را به وجود خواهد آورد (طالشی و امیر فخریان، ۱۳۸۹).

شایان و هادیزاده (۱۳۸۹)، به «تحلیلی بر ضرورت ساماندهی روستاهای حریم کلان‌شهرها با تأکید بر کلان‌شهر مشهد» پرداخته‌اند. این تحقیق به روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. بر این اساس چشم-انداز کلی توسعه شهری در مناطق اطراف شهرها و مشکلات ناشی از آن در سطوح جهانی و در سطح ملی نیز در محدوده شهر مشهد به صورت توصیفی ترسیم شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ضعف مدیریت و برنامه‌ریزی از عوامل اساسی ایجادکننده مشکلات در حریم شهرهاست و بدون وجود راهبردی خاص برای مدیریت و نظارت بر اراضی حریم شهرها، مشکلات این مناطق هر روز بحرانی‌تر می‌شود. بنابراین، لازم است اراضی پیرامون شهرها تحت مدیریت واحد و نظارت دقیق قرار گیرند (شایان و هادیزاده، ۱۳۸۹).

دوگان^۱ در سال ۲۰۰۵، اسکات^۲ در سال ۲۰۰۲ و تحقیقی دیگر تحت عنوان «نیروهای بازار زمین و نقش حکومت در پراکندگی» توسط تینگ وی ژانگ^۳ بر روی شهرهای چین انجام شده که حاصل تحقیقاتش این است که از ۵/۸ میلیون هکتار زمین کشاورزی از بین رفته یا تغییر کاربری داده بین سال‌های ۱۹۸۶ تا ۱۹۹۶، یک پنجم آن در اثر الگوی گسترش افقی و پراکندگی، تحت ساختارهای شهری درآمده است. وی معتقد است گسترش دهندگان کرانه‌های شهری، در حقیقت همان فقرای شهری‌اند که نتوانسته‌اند در شهر زمین داشته باشند و از روی اجبار اقتصادی مجبور به اسکان در پیرامون و لبه‌های شهرها گردیده‌اند (ژانگ، ۲۰۰۰، صص ۱۳۱-۱۲۲). تحقیقات انجام شده توسط آنجل و لویز^۴ در بارسلونا طی ۲۰ سال گذشته نشان می‌دهد که «افزایش جمعیت در نواحی حریم شهر به دلیل توسعه شبکه حمل و نقل» تغییرات ساختاری فضایی زیادی را در این نواحی به وجود آورده است (آنجل و لویز، ۲۰۱۰، ص. ۲۱۵). هائو، اسلیوزاس و گرتمن^۵ (۲۰۱۱)، موضوع «توسعه روستا - شهرها را در شهر «شنزن» چین» مورد مطالعه قرار می‌دهند. از نظر آنان روستا - شهرها پاسخی منطقی از سوی مهاجران روستایی به شرایط توسعه اقتصادی سریع و تحولات اجتماعی به شمار می‌آید. لذا رویکرد تخریب این فضاها توسط دولت اقدامی فاجعه‌آمیز هم برای مهاجران روستایی و هم برای اقتصاد شهر خواهد بود (هائو، اسلیوزاس و گرتمن، ۲۰۱۱، ص. ۲۱). گوانگ جین تیان، کیاو و گاو^۶ (۲۰۱۴)، در مقاله‌ای در خصوص «اثرات و تغییرات شدید شهرنشینی در ساختار و کارکرد نواحی روستایی پیرامون مناطق کلان‌شهری چین» تحقیقاتی انجام داده‌اند. روش کار در این تحقیق به صورت تحلیلی - اسنادی بوده است. محققان بر این اساس با استفاده از داده‌های لندست در سال‌های ۱۹۷۸، ۱۹۸۸، ۲۰۰۰، ۲۰۰۵ و ۲۰۰۸ به این نتیجه رسیده‌اند که شهرنشینی در چین، بیشتر از ۹۰۰ هزار از روستاهای چین را در طول ۳۰ سال گذشته از بین برده است. طی این مدت ۳۴/۸ درصد جمعیت روستایی کاهش یافته است.

1. Doygun.
2. Scott.
3. Zhang.
4. Angel & Lopez.
5. Hao, Sluuzas, and Geertman.
6. Tian, Qiao, Gao.

همچنین نتایج تحقیق آن‌ها نشان داده که در پیرامون کلان‌شهرهای چین به‌ویژه پکن، مهم‌ترین نوع توسعه در نواحی روستایی، گسترش حاشیه‌ای می‌باشد (تیان، کیاو و گاوو، ۲۰۱۴، صص. ۲۴۶-۲۳۷).

وجه تمایز این تحقیق در شناسایی و بررسی دقیق و تحلیل فرصت‌ها و تهدیدها و تبیین وضع موجود سکونتگاه‌های ادغام شده به منظور ارائه راهکار و رهیابی به چارچوبی مطلوب و مناسب جهت ساماندهی و بهبود شرایط زیستی- انسانی سکونت‌گاه‌های در معرض ادغام، در قالب خصیصه‌های ساختاری - کارکردی نظام اکولوژیکی و فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی و همچنین خصوصیات کالبدی - فضایی بوده است.

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر کاربردی و با روش توصیفی - تحلیلی و استقرایی می‌باشد. جامعه آماری این پژوهش شامل سکونتگاه‌های شهری و روستایی واقع در محدوده شمال شهر مشهد است (جدول ۱).

جدول ۱- تعداد آبادی، جمعیت، خانوار ساکن و حجم نمونه مورد مطالعه براساس سرشماری سال ۱۳۹۰
 مأخذ: مرکز آمار ایران ۱۳۹۰ و مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات - شهرداری مشهد، ۱۳۹۰

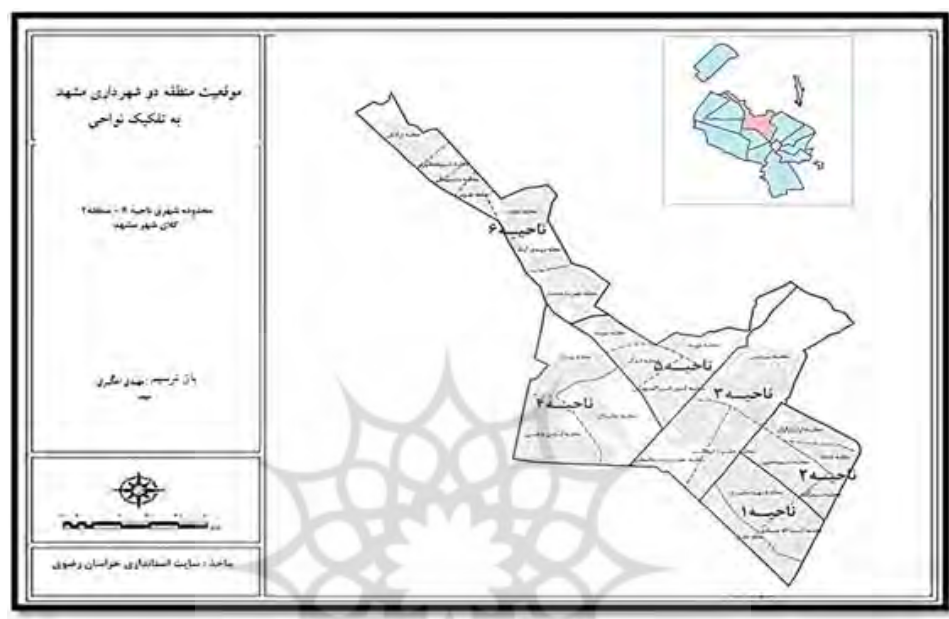
ردیف	نام دهستان	تعداد سکونتگاه‌ها			وضعیت سکونتگاه‌ها			سکونتگاه‌های مورد مطالعه	
		کل	بدون سکنه	دارای سکنه	مردم مطالعه	جمعیت (نفر)	تعداد خانوار	تعداد سکنه	تعداد خانوار
۱	طوس	۵۵	۴	۵۱	۴۵	۷۷۸۲۳	۲۱۹۰۴	۳/۵۵	۷۷۶۴۶
۲	تبادکان	۶۸	۸	۶۰	۳۹	۷۷۹۹۹	۲۱۶۱۱	۳/۶۱	۷۷۲۴۰
۳	نامید و شورازی	-	-	-	-	۸۴۳۲۱	۲۴۰۵۹	۳/۵۰	۸۴۳۲۱
	جمع کل	۱۲۳	۱۲	۱۱۱	۸۴	۲۴۰۱۴۳	۶۷۵۷۴	۳/۵۵	۲۳۹۲۰۷

در این محدوده، سکونتگاه‌های شهری اختصاص به ناحیه شش منطقه دو شهرداری مشهد دارد که با بهره‌گیری از روش کوکران و با توجه به جمعیت ساکن شهری (۱۰۶۳۹) تعداد ۳۷۱ خانوار نمونه انتخاب شده و سکونتگاه‌های روستایی نیز در قلمرو دهستان طوس و بخش‌هایی از دهستان تبادکان است که تمامی سکونتگاه‌های روستایی بیش از ۲۰ خانوار مورد تمام شماری قرار گرفته‌اند. جهت جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز از روش کتابخانه‌ای و میدانی (شامل پرسش‌نامه، مصاحبه و مشاهده) استفاده شده است. در روش کتابخانه‌ای از آمارنامه‌ها و اطلاعات آبادی در سرشماری‌ها و نقشه‌های توپوگرافی بهره‌برداری شد. در روش میدانی، از سه نوع پرسش‌نامه جهت سکونتگاه‌های شهری (مناطق ادغام‌شده) و جهت سکونتگاه‌های روستایی (مناطق در معرض ادغام و ادغام نشده) استفاده شده است که پرسش‌نامه مربوط به سکونتگاه‌های شهری دارای ۳۹ سؤال می‌باشد و دو نوع پرسش‌نامه‌های مربوط به سکونتگاه‌های روستایی بر سه گونه‌اند: پرسش‌نامه روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی - فضایی، پرسش‌نامه اقتصادی و پرسش‌نامه اجتماعی که از حدود ۱۲۰ سؤال ۶ گزینه‌ای (طیف لیکرت) استفاده شده است و به صورت تصادفی منظم در نیمه دوم سال ۱۳۹۵ پرسشگری انجام شده است. جهت تکمیل اطلاعات موردنیاز از روش مصاحبه نامنظم و یا هدایت نشده استفاده شده است. در روش مزبور ابزار سنجش و سؤالات طراحی شده دارای ترتیب خاص نبوده و قابل انعطاف می‌باشد. مصاحبه‌ها عمدتاً با نخبگان، مدیران و معتمدان محلی در سکونتگاه‌های شهری و روستایی صورت گرفته است. برای بررسی روایی پرسش‌نامه خانوار از دیدگاه‌های کارشناسان رشته‌های جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، توسعه روستایی و جامعه‌شناسی بهره گرفته شده است. به منظور بررسی اعتبار یا پایایی پرسش‌نامه‌های پژوهش، پس از تکمیل پرسش‌نامه‌ها طی دو مرحله در سکونتگاه‌های مورد مطالعه مورد آزمون مقدماتی قرار گرفته و داده‌ها وارد نرم‌افزار SPSS شده و سپس به صورت نهایی درآمده است. با استفاده از روش آلفای کرونباخ مقدار ضریب آلفا برای هر یک از معرف‌های در نظر گرفته شده، ۰/۹۵ می‌باشد که نشان از پایایی ابزار اندازه‌گیری تحقیق است. روش تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها با استفاده از آمار توصیفی مانند میانگین، انحراف معیار و واریانس با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام شده است. با عنایت به طرح‌ریزی مسأله پژوهش و ارزیابی

پویش ساختاری- کارکردی در تحولات سکونتگاه‌های روستایی چهار مؤلفه اساسی طرح‌ریزی شده است. این چهار مؤلفه عبارتند از: محیطی-اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی- فضایی و روابط عملکردی. به منظور تحلیل و ارزیابی دقیق در هر یک از مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها)، نماترها تعیین شده است. از سوی دیگر، در راستای سنجش این مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها) سکونتگاه‌های روستایی پیرامون کلان‌شهر مشهد در قالب سه گونه، سکونتگاه‌های روستایی الف) ادغام یافته، ب) در معرض ادغام، ج) با عملکرد روستایی طبقه‌بندی شده‌اند. در شناخت قلمرو جغرافیایی کلان‌شهر مشهد، این شهر به‌عنوان مرکز شهرستان مشهد با ۳۲۸ کیلومتر مربع مساحت در شمال شرقی استان خراسان رضوی قرار دارد (آمارنامه شهرداری مشهد، ۱۳۹۲، ص. ۴). این شهر در ۳۶ درجه و ۱۷ دقیقه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی نسبت به مبدأ گرینویچ واقع شده است (رضوانی، ۱۳۸۴، ص. ۲۷). ارتفاع متوسط این شهر از سطح دریا ۱۰۵۰ متر می‌باشد. این کلان‌شهر از جنوب به کوه‌های بینالود، از شمال به کوه‌های هزارمسجد، از شرق به شهرستان سرخس، از غرب به شهرستان‌های چناران، (بینالود) و نیشابور محدود می‌گردد (طرح جامع مشهد، ۱۳۷۷، ص. ۲). بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی مبتنی بر سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، شهرستان مشهد، شامل سه بخش به نام‌های: احمدآباد، رضویه و مرکزی است و بخش‌ها از ۱۱ دهستان و ۲۵۷ روستا و آبادی دارای سکنه تشکیل شده‌اند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵، ص. ۲۴). با توجه به ارزیابی به عمل آمده، وضعیت شهرنشینی در کشور، استان و شهرستان مشهد در طول دو دهه افزایش یافته و برعکس درصد روستانشینی کاهش یافته است، با علم به اینکه درصد رشد طبیعی جمعیت طی این مدت در سکونتگاه‌های روستایی بیشتر از مناطق شهری بوده است، عمده‌ترین دلیل افزایش شهرنشینی، مهاجرت روستانشینان به مراکز شهری است. مقایسه درصد شهرنشینی در کشور، استان و مشهد نشان می‌دهد که درصد شهرنشینی شهرستان مشهد طی سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۰ نسبت به درصد شهرنشینی کشور و استان بیشتر است. دلیل این افزایش در استان به خاطر این است که مهاجران وارد شده برون‌استانی به استان بیشتر در نقاط شهری سکونت گزیده‌اند، اما در مورد افزایش درصد شهرنشینی شهرستان مشهد نسبت به استان و کشور می‌توان گفت یکی از دلایل عمده این است که طبق

تعریف قانونی برخی از نقاط روستایی تبدیل به شهر شده‌اند. بنابراین، به درصد شهرنشینی اضافه و از درصد روستانشینی کم شده است (مرکز آمار ایران و یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵).

شکل ۱- موقعیت منطقه دو شهرداری مشهد به تفکیک نواحی

مأخذ: دفتر مطالعات فرهنگی و اجتماعی شهرداری مشهد، ۱۳۹۵

محدوده تحت نظارتی شهرداری منطقه دو، در شمال غرب و غرب کلان‌شهر مشهد در حد فاصل محور کلات در شرق و بزرگراه مشهد- قوچان در غرب قرار دارد. مساحت آن حدود ۳۲۴/۳۶ کیلومترمربع محاسبه شده است. جمعیت آن بالغ بر ۴۸۵۸۳۳ نفر برآورد می‌شود و دارای بیشترین تعداد روستا و شهرک در بین مناطق می‌باشد که در بیش از ۹۰ مرکز جمعیتی توزیع شده است (مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات شهرداری مشهد، ۱۳۹۵، ص. ۱۷) (شکل ۱). این منطقه که دارای بیشترین سکونتگاه‌های روستایی ادغام‌شده در طی چند دهه گذشته بوده است شامل شش ناحیه می‌باشد که محدوده مورد مطالعه این پژوهش، حول محورهای جاده قوچان و جاده طوس در ناحیه شش واقع شده که از بیشترین تمرکز جمعیت برخوردار است. همین تراکم قابل‌ملاحظه از آبادی‌های در حد فاصل جاده طوس تا رودخانه کشف‌رود

نیز مشاهده می‌شود. جالب آنکه محور طوس به‌عنوان مرز محدوده قانونی در طرح جامع تعیین شده است. مساحت ناحیه شش حدود ۶۰/۳۸ کیلومتر مربع برآورد شده است (مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات شهرداری مشهد، ۱۳۹۵) که حدود ۱۸/۶۲ درصد مساحت منطقه دو می‌باشد. طوس، دهستانی است به مرکزیت روستای کاظم‌آباد از توابع بخش مرکزی شهرستان مشهد در استان خراسان رضوی است. این دهستان یکی از مناطق گردشگری مشهد محسوب می‌شود و شهر تاریخی طوس و آرامگاه فردوسی در آن قرار دارند. بر اساس آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۵، جمعیت این دهستان ۷۴۳۹۴ نفر و (۲۱۹۰۴ خانوار) بوده است که در این سرشماری متوسط بعد خانوار دهستان ۳/۴ نفر می‌باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). تعداد کل سکونتگاه‌های این دهستان ۵۵ روستا و آبادی بوده که ۵۱ روستا دارای سکنه و ۴ روستا در زمان سرشماری غیرمسکونی بودند و با توجه به اینکه تعداد ۴۵ روستا از جمعیت بالای بیست خانوار برخوردار بوده‌اند، محدوده مورد مطالعه در این دهستان، شامل ۴۵ سکونتگاه روستایی بوده است. دهستان تبادکان، نام یکی از دهستان‌های هفت‌گانه بخش حومه شهرستان مشهد است. این دهستان در خاور شهر مشهد تا قسمت شمالی کوه قره‌سلطان واقع است و جمعیت آن در حدود ۵۷۷۷۰۱ نفر است. دهستان تبادکان به مرکزیت روستای فاز است و بر اساس سرشماری ۱۳۹۵، تعداد کل سکونتگاه‌های این دهستان ۶۸ روستا و آبادی بوده که ۶۰ روستا دارای سکنه و ۸ روستا در زمان سرشماری غیرمسکونی بودند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). با توجه به اینکه تعداد ۳۹ روستا از جمعیت بالای بیست خانوار برخوردار بوده‌اند، محدوده مورد مطالعه در این دهستان شامل ۳۹ سکونتگاه روستایی بوده است.

۴. مبانی نظری تحقیق

امروزه در مباحث مرتبط با مطالعات سکونتگاهی و نیز برنامه‌ریزی توسعه، نه تنها از فضا در قالب یک کلیت، بلکه از برنامه‌ریزی فضایی، فضای شهری، فضای روستایی، فضای منطقه‌ای و مانند آن یاد می‌شود. براین اساس، بررسی و شناخت فضا پیوسته بر مبنای مقیاس معین به انجام می‌رسد. از این رو، فضایی در مقیاس بزرگ (جهانی، کشوری و یا منطقه‌ای)، مقیاس متوسط (ناحیه‌ای، محلی، شهری و یا روستایی) و مقیاس کوچک (دهکده، مزرعه،

محل و ...) مورد بررسی قرار می‌گیرند (سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، ۱۳۸۷، ص. ۶۱۴). اندیشمندان و صاحب‌نظران معتقدند که روستا پایه و اساس ایجاد شهرها بوده و اگر روستا را برداریم، شهر هم نیست. در واقع با توجه به اصل مکمل بودن فضاها و مکان‌ها، توسعه ملی و توسعه شهری بدون توسعه روستایی، معنی و مفهوم نخواهد داشت. سکونتگاه‌ها امروزه به صورت نظام‌های باز عمل می‌کنند، به‌ویژه سکونتگاه‌های شهری و روستایی به دلیل روابط متنوع و گسترده‌ای که با یکدیگر دارند، به شدت تحت تأثیر یکدیگرند و به یکدیگر وابستگی و نیاز دارند، در نتیجه، برنامه‌ریزی توسعه روستایی در فرآیند توسعه ملی و شهری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. گسترش شتابان مادر شهرها به‌ویژه طی نیم‌قرن اخیر، به معنی «اتفاق» گسترش شهرها در نواحی روستایی پیرامون است که اغلب کاربرد آن بار منفی دارد (آیودی^۱، ۱۹۸۵، ص. ۴۵۴). در این فرآیند که در نتیجه جابه‌جایی و تغییر مکان فعالیت‌ها از شهر مرکزی به پیرامون رخ می‌دهد (آناس^۲، ۱۹۹۹، ص. ۲). گستره زیادی از جریان‌های سرمایه‌گذاری و فرصت‌های اقتصادی از مرکز به پیرامون تغییر جهت می‌دهند (آبرامسون و کامنسکی^۳، ۲۰۰۲، ص. ۲۰). زمانی که مرزهای یک حوزه شهری معین به سوی عرصه‌های پیرامونی (اغلب روستایی) گسترش می‌یابد و اجزای فضایی پیرامونی را به خود ملحق می‌سازد، ادغام یا الحاق شهری پدیدار می‌شود. باید جهت مقابله با این هجوم بی‌رویه شهرها، برنامه‌ریزی و تصمیمات لازم صورت پذیرد و دولتمردان و مسئولین و برنامه‌ریزان با تدوین سیاست‌های لازم از گسترش لجام‌گسیخته پیشگیری نموده و برای اثرات منفی و زیان‌بار آن چاره‌اندیشی و برنامه‌ریزی نمایند. از سوی دیگر، در حوزه پیشینه پژوهش، برخی از نظریات و رویکردهای نظری نیز قابل توجه است. نظریه سرمایه‌داری بهره‌بری هانس بوبک، نظریه بزرگ شهر و حیات ذهنی، نظریه توسعه روستا - شهری، نظریه توسعه همه‌جانبه روستایی، نظریه کارکردهای شهری و توسعه روستایی (یوفرد) و ... آشکار است که مفاهیم مختلف علمی هر کدام برای بیان نکات پنهان در پس دیدگاه‌های معین ساخته و پرداخته شده، مورد استفاده قرار می‌گیرند. رویکرد ساختاری - کارکردی در جغرافیا توسط هانس بوبک جغرافیدان

---

1. Audry

2. Anas

3. Abramson and Kamensky

اتریشی الاصل مطرح شد. بوبک علاوه بر ساختار به نقش یا عملکرد نیز اصالت بخشید. به عقیده او جغرافیا عمدتاً به بررسی عرصه‌های ساختاری-کارکردی می‌پردازد، عرصه‌هایی که نه تنها از لحاظ مکانی، بلکه از لحاظ ساختاری-کارکردی قابل تبیین و تشخیص هستند. در این چارچوب، یک عرصه ساختاری از طریق هماهنگی پدیده‌های گوناگون یا هم‌سویی هدف‌های پراکنده، همچنین یک عرصه کارکردی به واسطه تأثیر مکانی نیروهای ویژه موجود و مؤثر در آن مشخص و تعریف می‌شود. البته باید توجه داشت که هر ساختاری، کارکردهای خاص خود را می‌طلبد. به عبارت دیگر، هر ساختاری کارکرد متناسب با خود را امکان‌پذیر می‌سازد (سعیدی، ۱۳۷۷، ص. ۵). بر اساس این مختصر، پوشش ساختاری-کارکردی بر این باور است که اجزای پدیده‌ها مستقل از هم عمل نمی‌کنند. به‌عنوان مثال، نمی‌توان در بافت کالبد یک سکونتگاه دخالت کرد و به دامنه کارکردی آن بی‌توجه بود. به همین ترتیب، نمی‌توان در یک سرزمین، انتظار برخورداری از شهرهای سالم داشت، بدون وجود روستاهایی توسعه‌یافته و بالعکس. یا نمی‌توان شاهد شکوفایی کشاورزی بود، بدون حضور فعال صنعت و خدمات (سعیدی، ۱۳۹۰، ص. ۱۴). نهایتاً نظام سکونتگاه‌های روستایی کشور برای حفظ، ثبات و پویایی فضاهای متعدد در نظام خود نیازمند اتخاذ و عملی نمودن رویکردهای توسعه-ای با تفکر پایداری و با در نظر گرفتن روابط و ساختارهای محیطی، اکولوژیک، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و مکانی-فضایی با یکدیگر می‌باشند تا به سبب این امر، فضا و سیستم مزبور از یک ثبات، پایداری و شکوفایی در ابعاد و جنبه‌های گوناگون برخوردار بوده باشد. همچنین باید با اتخاذ سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های مناسب، پیوندهای شهری و روستایی را تقویت نمود و با اصلاح روابط گذشته که همیشه یک‌سویه و به نفع شهرها بوده و با ایجاد ارتباط دوسویه و هماهنگی میان ساختارها و کارکردها، زمینه تعادل منطقه‌ای و سرانجام تعادل در سطح ملی را فراهم نمود.

۵. یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهشی همواره حکایت از این دارد که شهر مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر ایران، در چند دهه اخیر به دلایل مختلفی مانند وجود حرم امام رضا(ع) و نقش توریستی-

مذهبی آن (رهنما و عباس‌زاده، ۱۳۸۶، ص. ۱۸)، مهاجرت‌های شدید روستا-شهری (نگهبان مروی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴)، سیاست‌های دولتی (عارف‌زاده، ۱۳۷۹، ص. ۲۴) و غیره، گسترش و توسعه فیزیکی قابل توجهی را تجربه کرده است که این مسئله پیامدهای نامطلوب اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی داشته و به خصوص باعث ادغام سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شده است.

به منظور کنکاش در نحوه شکل‌پذیری و تکوین و ادغام سکونتگاه‌های روستایی در پیرامون کلان شهر مشهد از شاخص‌ها و معیارهای کلان همچون: الف) شاخص‌های اجتماعی، ب) شاخص‌های اقتصادی، ج) شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی، جهت تبیین ساختار سکونتگاهی روستایی استفاده شده است. با توجه به متغیرهای شاخص اجتماعی در سکونتگاه‌های مختلف اطراف شهر مشهد روستاهای با عملکرد روستایی در مجموع معدل بیشتری نسبت با سایر سکونتگاه‌ها دارا می‌باشند، ولی این روستاها از نظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قرار می‌گیرند (جدول ۲).

جدول ۲ - میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

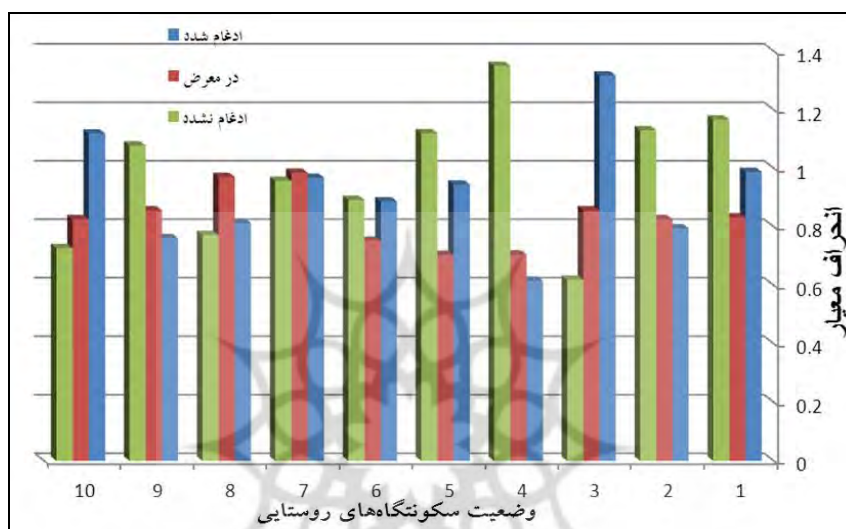
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

گویه	میانگین			انحراف معیار			واریانس		
	ادغام‌شده	معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام‌شده	معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام‌شده	معرض ادغام	با عملکرد روستایی
میزان همبستگی اجتماعی مردم	۲/۶۵	۲/۸۹	۴/۱۹	۰/۹۸۸	۰/۸۳۲	۱/۱۶۷	۰/۹۷۶	۰/۶۹۳	۱/۳۶۳
میزان مشارکت مردم در فعالیتهای اجتماعی	۳/۰۰	۲/۷۲	۴/۳۱	۰/۷۹۵	۰/۸۲۶	۱/۱۳	۰/۶۳۲	۰/۶۸۳	۱/۲۹۶

۰/۳۸۳	۰/۷۳۲	۱/۷۳۴	۰/۶۱۹	۰/۸۵۶	۱/۳۱۷	۵/۳۸	۳/۵۶	۳/۰۵	میزان مشاورت مردم در مراسم هزاداری
۱/۸۲	۰/۴۹۷	۰/۳۷۹	۱/۳۵	۰/۷۰۵	۰/۶۱۶	۳/۳۱	۲/۵۶	۲/۸۰	میزان عملکرد مثبت شورای اسلامی
۱/۲۶	۰/۴۹۷	۰/۸۹۲	۱/۱۲	۰/۷۰۴	۰/۹۴۴۵	۱/۹۳	۲/۴۴	۲/۹۵	میزان فعالیت بنیاد مسکن
۰/۷۹۶	۰/۵۶۵	۰/۷۸۷	۰/۸۹۲	۰/۷۵۲	۰/۸۸۷	۱/۵۶	۲/۲۸	۲/۹۵	میزان فعالیت جهاد کشاورزی
۰/۹۱۷	۰/۹۷۱	۰/۹۳۷	۰/۹۵۷	۰/۹۸۵	۰/۹۶۸	۱/۸۸	۲/۱۷	۲/۹۰	میزان وقوع جرم
۰/۵۹۶	۰/۹۴۱	۰/۶۶۱	۰/۷۷۲	۰/۹۷۰	۰/۸۱۳	۲/۰۶	۳/۰۰	۲/۸۵	میزان اعتماد به مواد مخدر
۱/۱۶۳	۰/۷۳۲	۰/۵۷۹	۱/۰۷۸	۰/۸۵۶	۰/۷۶۱	۲/۶۹	۲/۴۴	۲/۵۰	میزان تمایل مردم به مهاجرت به مشهد
۰/۵۲۹	۰/۶۸۳	۱/۲۵۳	۰/۷۲۷	۰/۸۲۶	۱/۱۱۹	۱/۵۶	۲/۲۸	۳/۱۰	میزان تمایل مردم به مهاجرت به سایر مکان
۱/۰۱۲	۰/۶۹۹	۰/۸۸۳	۰/۹۸۱۲	۰/۸۳۱	۰/۹۲۰	۲/۸۸۷	۲/۶۳۴	۲/۸۷	کل (میانگین)

در باب متغیرهای مشارکتی، روستاهای با عملکرد روستایی در شهر مشهد رتبه خیلی بهتری دارا می‌باشند به طوری که این اختلاف به صورت مشهودی قابل مشاهده می‌باشد، همچنین در این روستاها شورای روستا دارای کارکرد مناسب‌تری نسبت به سایر روستاها (ادغام شده و در معرض ادغام) می‌باشند، ولی سازمان‌های دولتی مانند بنیاد مسکن و جهاد کشاورزی نسبت به سایر روستاها در روستاهای ادغام نشده از رضایت کمتری برخوردار می‌باشند، همچنین از نظر جرایم، روستاهای با عملکرد روستایی وضعیت مناسب‌تری نسبت به سایر روستاها دارند، ولی ساکنین این روستاها تمایل بیشتری به سکونت در شهر مشهد نسبت به روستاهای در حال ادغام و ادغام شده دارند. بر اساس معیار انحراف معیار در متغیرهای شاخص اجتماعی در

سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاهای با عملکرد روستایی از همه روستاها بالاتر می‌باشد و در درجه دوم روستاهای ادغام‌شده بیشترین انحراف معیار را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین انحراف معیار را به خود اختصاص داده‌اند.

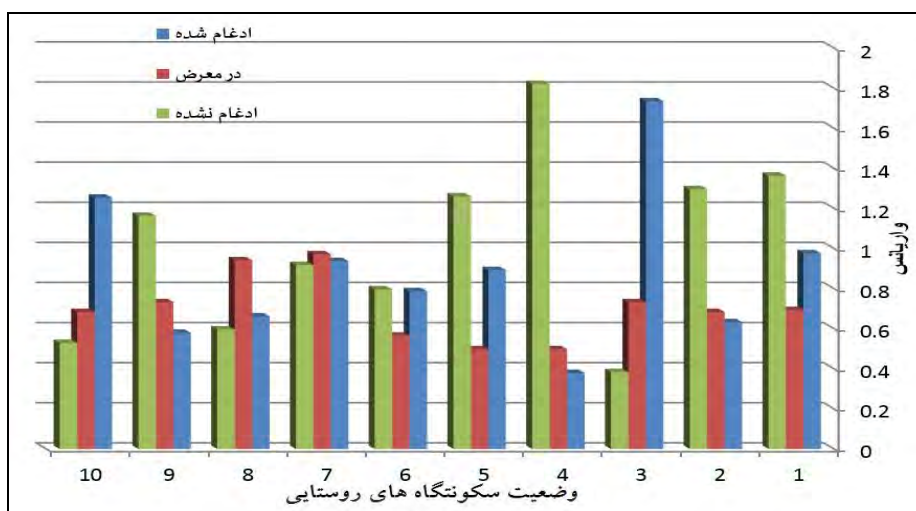

شکل ۲- انحراف معیار شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

بر اساس معیار واریانس در متغیرهای شاخص اجتماعی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاها با عملکرد روستایی از همه روستاها بالاتر می‌باشد و فاصله زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارد، در درجه دوم روستاهای ادغام‌شده بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را به خود اختصاص داده‌اند.

شکل و جدول شماره ۳، نشان می‌دهد که با انجام آزمون تحلیل واریانس، تفاوت معناداری در وضعیت اجتماعی روستا بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود دارد.

شکل ۳- واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

جدول ۳- واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای در معرض ادغام	روستاهای با عملکرد روستایی	نتیجه آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
وضعیت اجتماعی	۳۰/۲۰±۲/۹۳	۳۰/۶۷±۴/۳۴	۳۴/۵۴±۳/۳۸	P=۰/۰۰۳ F=۶/۵۵

در ارزیابی عملکرد شاخص اقتصادی و معیشتی در سکونتگاه‌های مختلف اطراف شهر مشهد روستاهای ادغام شده در مجموع معدل بیشتری نسبت با سایر سکونتگاه‌ها را دارا می‌باشند، ولی این روستاها از نظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قرار می‌گیرند (جدول ۴).

جدول ۴- میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

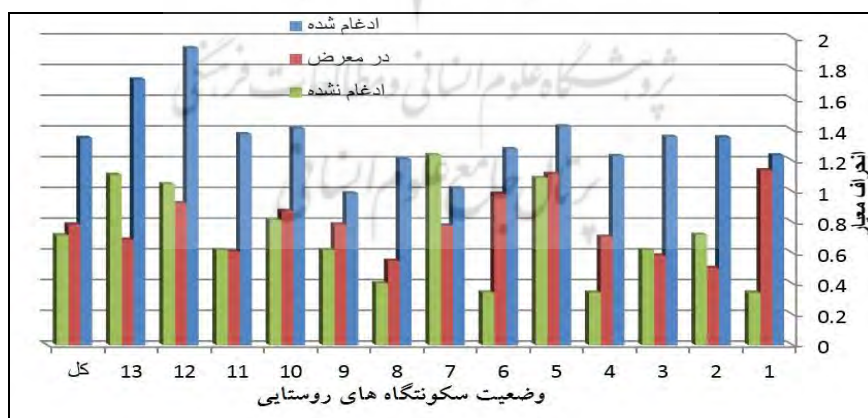
مأخذ: یافته های تحقیق، ۱۳۹۴

گروه	میانگین			انحراف معیار			واریانس	
	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی
نقش و فعالیت های جهاد کشاورزی در ایجاد درآمد روستاییان	۲/۵	۲/۳۳	۱/۱۳	۱/۱۲۳	۰/۳۴۲	۱/۵۲	۱/۲۹۴	۰/۱۱۷
وضعیت اشتغال و بازار کار	۲/۶	۲/۶۱	۱/۸۸	۱/۳۵	۰/۷۱۹	۱/۸۳	۰/۲۵۲	۰/۵۱۷
میزان مشارکت مردم در فعالیت های اقتصادی روستا	۲/۵۵	۳/۱۱	۲/۱۳	۱/۳۵	۰/۵۸۳	۰/۶۱۹	۱/۸۳	۰/۳۸۳
نقش کارگاه های خوداشتغالی در تأمین درآمد روستا	۲/۴	۲/۴۴	۱/۱۳	۱/۲۳	۰/۷۰۵	۱/۵۱	۰/۴۹۷	۰/۱۱۷
نقش کشاورزی در تأمین درآمد	۲/۶۵	۲/۷۸	۲/۳۸	۱/۴۲	۱/۱۱۴	۱/۰۸۸	۱/۲۴۲	۱/۱۸۳
نقش صنعت در تأمین درآمد	۲/۴۵	۲/۸۳	۱/۱۳	۱/۲۷	۰/۹۸۵	۱/۶۲	۰/۹۷۱	۰/۱۱۷
نقش خدمات در تأمین درآمد تعداد تقریبی نیروی خدماتی	۲/۲۵	۲/۶۱	۲/۰۶	۱/۰۲	۰/۷۷۸	۱/۲۳۷	۱/۰۳	۱/۵۲۹
میزان تولید صنایع دستی در روستا	۲/۲۵	۱/۲۲	۱/۱۹	۱/۲۰	۰/۵۴۸	۰/۴۰۳	۱/۴۶	۰/۱۶۳
میزان برخورداری از آب کشاورزی	۲/۱۵	۲/۱۷	۱/۸۸	۰/۹۸	۰/۷۸۶	۰/۶۱۹	۰/۹۷	۰/۳۸۳
برخورداری از تکنولوژی زراعی نظیر تراکتور	۲/۱	۲/۰۶	۲	۱/۴۱	۰/۸۷۳	۰/۸۱۶	۱/۹۸	۰/۶۶۷
برخورداری از زمین کافی زراعی	۲/۱	۲/۶۱	۳/۸۸	۱/۳۷	۰/۶۰۸	۰/۶۱۹	۱/۸۸	۰/۳۸۳
میزان افزایش قیمت زمین مسکونی	۳/۵	۲/۸۳	۳/۱۹	۱/۹۳	۰/۹۲۴	۱/۰۴۷	۳/۷۳	۱/۰۹۶
میزان افزایش اجاره واحدهای مسکونی	۳/۴	۲/۳۳	۱۹/۲	۱	۰/۸۶۶	۱/۱۰۹	۲/۹۸	۱/۲۲۹
کل (میانگین)	۲/۵۳	۲/۴۵۶	۲/۰۱۳	۱/۳۴	۰/۷۸۶	۰/۷۱۵۵	۱/۸۸	۰/۶۰۶

از نظر متغیرهای معیشتی روستاهای ادغام شده در شهر مشهد رتبه خیلی بهتری دارا می باشند، ولی این اختلاف به صورت مشهودی قابل مشاهده نمی باشد. در بین متغیرهای

مختلف معیشتی، متغیرهای نقش و فعالیت‌های جهاد کشاورزی در ایجاد درآمد روستاییان، میزان تولید صنایع دستی در روستا، برخورداری از تکنولوژی زراعی نظیر تراکتور و میزان افزایش اجاره واحدهای مسکونی در روستاهای ادغام‌شده در شهر مشهد بالاتر از سایر روستاها می‌باشند، ولی در روستاهای در حال ادغام از نظر متغیرهای مورد بررسی در حوزه معیشتی، متغیرهای وضعیت اشتغال و بازار کار، میزان مشارکت مردم در فعالیت‌های اقتصادی روستا، نقش کارگاه‌های خوداشتغالی در تأمین درآمد روستا، نقش کشاورزی در تأمین درآمد، نقش صنعت در تأمین درآمد، نقش خدمات در تأمین درآمد (تعداد تقریبی نیروی خدماتی) و میزان برخورداری از آب کشاورزی دارای بیشترین امتیاز می‌باشند، در مجموع و با توجه به میانگین به دست آمده از متغیرهای معیشتی و اقتصادی روستاهای با عملکرد روستایی فقط در متغیر برخورداری از زمین کافی زراعی نسبت به سایر روستاها دارای امتیاز بالا می‌باشند.

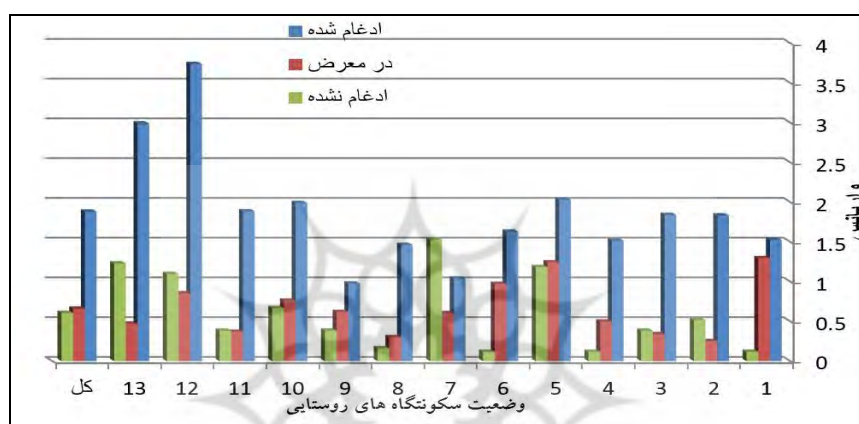
بر اساس معیار، انحراف معیار در متغیرهای شاخص اقتصادی - معیشتی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد پراکنش این شاخص در روستاها ادغام شده به صورت مشهودی از همه روستاها بالاتر می‌باشد و در درجه دوم روستاهای ادغام بیشترین انحراف معیار را دارا می‌باشند و روستاهای با عملکرد روستایی، کمترین انحراف معیار را به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ۴- انحراف معیار شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

بر اساس معیار واریانس در متغیرهای شاخص معیشتی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاهای ادغام‌شده با اختلاف بسیار زیاد از همه روستاها بالاتر می‌باشد و فاصله زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجه دوم روستاهای با عملکرد روستایی بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را با فاصله کم به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ۵- واریانس شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

جدول ۵- واریانس شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای در معرض ادغام	روستاهای با عملکرد روستایی	نتیجه آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
وضعیت اقتصادی و معیشتی روستا	$32/6 \pm 15/33$	$31/78 \pm 3/37$	$25/47 \pm 2/99$	$P=0/085$ $F=2/59$

شکل و جدول فوق نشان می‌دهد که با انجام آزمون تحلیل واریانس تفاوت معناداری در وضعیت اقتصادی و معیشتی روستا بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود ندارد. در تحلیل شاخص عملکردی و کالبدی- فضایی در سکونتگاه‌های مختلف اطراف شهر مشهد روستاهای ادغام‌شده در مجموع معدل بیشتری نسبت با سایر سکونتگاه‌ها را دارا

می‌باشند، ولی این روستاها از نظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قرار می‌گیرند (جدول ۵).

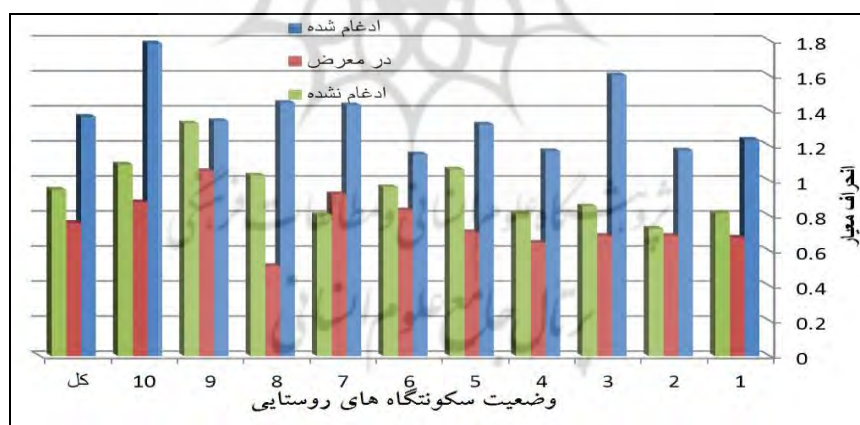
جدول ۶- میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

گویه	میانگین			انحراف معیار			واریانس	
	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام شده	در معرض ادغام
برخوررداری از مراکز تجاری مورد نیاز	۲/۵	۱/۸۹	۱/۵	۱/۲۳۵	۰/۶۷۶	۰/۸۱۶	۱/۵۲۶	۰/۴۵۸
میزان تأمین مایحتاج مورد نیاز در خود روستا	۲/۷	۲/۶۷	۲/۴۴	۱/۱۷۴	۰/۶۸۶	۰/۷۲۷	۱/۳۷۹	۰/۴۷۱
میزان تأمین مایحتاج مورد نیاز از شهر مشهد	۳/۶	۳/۶۷	۳/۹۴	۱/۶۰۳	۰/۶۸۶	۰/۸۵۴	۲/۵۶۸	۰/۴۷۱
میزان تأمین نیازهای آموزشی در خود روستا	۳	۳/۲۲	۲/۴۴	۱/۱۷	۰/۶۴۷	۰/۸۱۴	۱/۳۶۸	۰/۴۱۸
میزان تأمین نیازهای آموزشی از شهر مشهد	۳/۲	۲/۱۷	۳/۷۵	۱/۳۲۲	۰/۷۰۷	۱/۰۵۶	۱/۷۴۷	۰/۵
میزان تأمین نیازهای بهداشتی - درمانی	۳/۲	۱/۸۹	۲/۴۴	۱/۱۵۲	۰/۸۳۲	۰/۹۶۴	۱/۳۲۶	۰/۶۹۳
میزان تأمین نیازهای بهداشتی - درمانی از شهر مشهد	۳/۵۵	۳/۸۳	۳/۸۸	۱/۴۳۲	۰/۹۲۴	۰/۸۰۶	۲/۰۵	۰/۸۵۳
کیفیت ابنیه و مقاومت مسکن روستا	۳/۲۵	۲/۵	۳/۴۴	۱/۴۴۶	۰/۵۱۴	۱/۰۳۱	۲/۰۹۲	۰/۲۶۵
میزان تبدیل اراضی کشاورزی به ساخت	۳/۳	۲/۹۴	۳/۱۹	۱/۳۴۲	۱/۰۵۶	۱/۳۲۸	۱/۸	۱/۱۱۴
میزان رفت‌وآمد روزانه مردم روستا به شهر مشهد	۴/۶۵	۳/۷۸	۳/۴۴	۱/۷۸۵	۰/۸۷۸	۱/۰۹۴	۳/۱۸۷	۰/۷۷۱
کل (میانگین)	۳/۲۹	۲/۸۵۶	۳/۰۴۶	۱/۳۶۶	۰/۷۶۰	۰/۹۴۹۹	۱/۹۰۴	۰/۶۰۱

از نظر متغیرهای عملکردی و کالبدی - فضایی، روستاهای ادغام‌شده در شهر مشهد رتبه خیلی بهتری دارا می‌باشند، ولی این اختلاف به صورت مشهودی قابل مشاهده نمی‌باشد، در بین متغیرهای مختلف عملکردی و کالبدی - فضایی متغیرهای برخوردار از مراکز تجاری

موردنیاز، میزان تأمین مایحتاج موردنیاز در خود روستا، میزان تأمین نیازهای بهداشتی-درمانی، میزان رفت و آمد روزانه مردم روستا و میزان تبدیل اراضی کشاورزی به ساخت به شهر مشهد نسبت به سایر روستاها از امتیاز بیشتری برخوردار می‌باشند، ولی متغیرهای میزان تأمین مایحتاج موردنیاز از شهر مشهد، میزان تأمین نیازهای آموزشی از شهر مشهد، میزان تأمین نیازهای بهداشتی - درمانی از شهر مشهد و کیفیت ابنیه و مقاومت مساکن روستا در روستاهای با عملکرد روستایی نسبت به سایر روستاها بالا می‌باشند، در مجموع و با توجه به میانگین به دست آمده از متغیرهای عملکردی و کالبدی- فضایی روستاهای با عملکرد روستایی فقط در متغیر میزان تأمین نیازهای آموزشی در خود روستا نسبت به سایر روستاها دارای امتیاز بالا می‌باشند. بر اساس معیار، واریانس در متغیرهای شاخص عملکردی و کالبدی- فضایی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد پراکنش این شاخص در روستاها ادغام‌شده از همه روستاها بالاتر می‌باشند و فاصله نسبتاً زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجه دوم روستاهای با عملکرد روستایی بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را با فاصله کم به خود اختصاص داده‌اند.

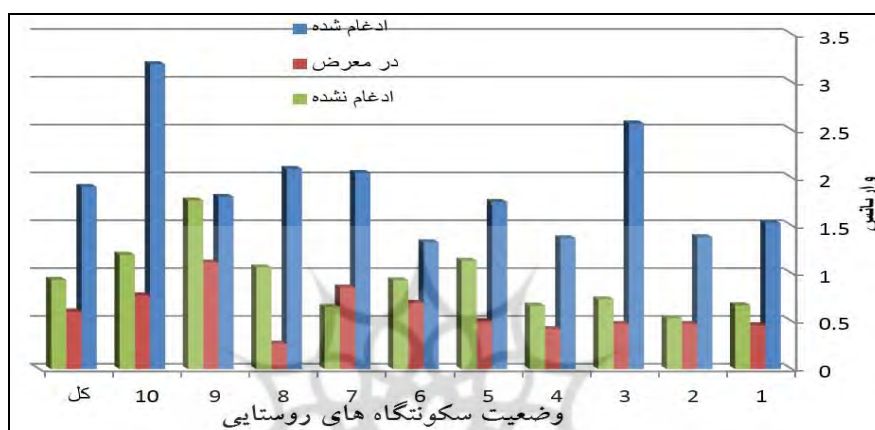

شکل ۶- انحراف از معیار شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

بر اساس معیار واریانس در متغیرهای شاخص عملکردی و کالبدی- فضایی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاها

ادغام شده با اختلاف بسیار زیاد از همه روستاها بالاتر می‌باشند و فاصله زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجه دوم روستاهای با عملکرد روستایی بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را با فاصله کم به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ۷- واریانس شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

جدول ۷- واریانس شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۴

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای در معرض ادغام	روستاهای با عملکرد روستایی	نتیجه آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی- فضایی	۲۸/۱۵±۲/۷	۲۵/۷۸±۳/۳۳	۲۳/۵۴±۱/۸۶	$P < 0.001$ $F = 9.94$

شکل و جدول فوق نشان می‌دهد با انجام آزمون تحلیل واریانس یک راهه، تفاوت معناداری در روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی- فضایی بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود دارد.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

کلان‌شهر مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر کشور و اولین کلان‌شهر مذهبی ایران همراه با تحولات شدید جمعیتی با گسترش بافت کالبدی در دهه‌های اخیر روبه‌رو بوده است، به‌نحوی که گسترش شدید آن به‌ویژه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی سبب شده است تا پیامدهای ناشی از سکونت در شهرهای بزرگ، متوجه شهروندان این کلان‌شهر مذهبی گردد. بررسی نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها و برداشت‌های میدانی مشخص نمود که اکثر روستاهایی که به شهر مشهد پیوسته‌اند و در آن ادغام گردیده‌اند، در حقیقت نوعی اسکان نابسامان را به وجود آورده‌اند و درعین حال ساکنان این روستاهای ادغام‌شده خود را به‌نوعی شهری می‌دانند و انتظار استفاده از خدمات و امکانات شهر را دارند و شهرداری‌ها و مسئولان شهری را دچار مشکلات عدیده‌ای نموده‌اند. این روستاها از نظر کالبدی و فیزیکی و حتی مقری که در آن قرار گرفته‌اند وضعیت مطلوبی ندارند. بسیاری از این روستاها با پیوستن به شهر در طی زمان در محدوده قانونی شهر جای گرفته و بسیاری نیز در خارج از محدوده در محدوده استحفاظی یا حریم شهر جای گرفته‌اند که اگر چاره‌ای برای رشد ناموزون و گسیخته شهر پیدا نشود این روستاها نیز رفته‌رفته در محدوده شهر قرار خواهند گرفت. همچنین، یکی از ویژگی‌های حاشیه کلان‌شهر مشهد عدم جایگاه قانونی در نظام سلسله‌مراتب سکونتگاهی کشور و فقدان متولی است. نتیجه چنین شرایطی چندگانگی مدیریتی است، بدین مفهوم که هر دستگاه به فراخور مشی و سیاست‌های بخشی وزارتخانه متبوع خویش عمل می‌کند، لذا بنا بر ماهیت حاشیه شهر مشهد که نه شهر است و نه روستا، مدیریت شهری کلان‌شهر مشهد نمی‌تواند آن را اداره کند. از سوی دیگر مدیریت روستایی نیز به‌تنهایی توان اداره آن را ندارد، چراکه مراکز جمعیتی حاشیه شهر به‌ویژه حاشیه بلافصل آن مختصات روستا را ندارد. بنابراین، اداره کلان‌شهر مشهد در گرو تغییر نگرش در مدیریت و الگوهای مدیریتی معمول و متعارف است. نتایج حاکی از آن است که بین وضعیت اجتماعی و روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی در سه نوع سکونتگاه‌های روستایی تفاوت معنادار وجود دارد. روستاهای ادغام‌نشده در وضعیت اجتماعی و روستاهای ادغام‌شده در روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی - فضایی بالاترین نمره را کسب نموده‌اند. بدین ترتیب بیشترین معایب ادغام سکونتگاه‌های

روستایی در شهر، در بُعد مسائل اجتماعی و فرهنگی بوده است و بیشترین مزایای ادغام از نقطه نظر روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی بوده است. پیامد کلی این دگرگونی‌ها که سبب تغییرات همه‌جانبه در بافت کالبدی و ساختار اجتماعی-اقتصادی شده است، حاکی از این است که سکونتگاه‌های روستایی پیرامون در مجموع از شرایط مطلوبی برخوردار نبوده و رشد ناموزون کلان‌شهر مشهد هر روز باعث ادغام تدریجی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون گردیده است. بنابراین، بدون افزایش و ایجاد میزان دسترسی بیشتر به منابع و امکانات شهری و بهبود کیفیت زندگی در نواحی پیرامون، پیچیدگی‌ها و معضلات این مناطق مرتباً وخیم‌تر می‌شود. در مجموع، بنا بر مطالعات انجام‌شده استدلال می‌شود که با این رشد شتابان، علاوه بر گسترش بی‌رویه کلان‌شهر مشهد و ادغام سکونتگاه‌های روستایی پیرامون، مساحت قابل‌ملاحظه‌ای از اراضی حاصلخیز ناحیه به کاربری‌های شهری و خدماتی تبدیل شود. پرواضح است این امر می‌تواند صدمات و خسارات جبران‌ناپذیری بر پایداری شهری وارد سازد. از این رو لازم است با بهره‌گیری از مطالعات فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی و توجه به زیر ساختارها و امکانات توسعه‌ای در این نواحی، با اتخاذ رویکردهای جدید برنامه‌ریزی و با بسترسازی مناسب و بهبود ساختار فیزیکی و عدالت اجتماعی، زمینه توسعه همه‌جانبه و دستیابی به پایداری بیشتر سکونتگاه‌های پیرامون را فراهم نمود.

سرانجام بر اساس مطالعات انجام‌شده در نواحی پیرامونی شهرهای بزرگ و کلان‌شهرها، از جمله مشهد که سکونتگاه‌های روستایی در طول دهه‌های اخیر به دلایل عدیده‌ای دستخوش تحولات و تغییرات بی‌سابقه‌ای شده‌اند، ایجاد و تقویت شهرهای میانی و دسترسی بیشتر به جاذبه‌های محیطی، به طور قابل‌ملاحظه‌ای باعث کاهش و کم شدن شکاف بین کلان‌شهرها و سکونتگاه‌های روستایی پیرامونی می‌شود. نمونه این گونه از شهرهای میانی در محدوده مورد مطالعه، می‌توان با بررسی و اخذ مجوزهای تقسیمات کشوری و لحاظ نمودن ضوابط مربوطه در دهستان تبادکان، محدوده روستاهای دهرود، همت‌آباد و گرجی سفلی، را که اخیراً با احداث واحدهای مسکن مهر در آن ناحیه به شهر مهرگان نیز مرسوم شده و همچنین در دهستان طوس در محدوده روستای کاظم‌آباد (مرکز دهستان) و روستاهای پیرامونش، با تبدیل

به شهر میانی و تقویت امکانات و خدمات‌رسانی به سکونتگاه‌های روستایی اطراف پیشنهاد نمود که تا حدودی باعث کاهش سیل شدید مهاجرت به کلان‌شهر مشهد خواهند شد.

کتاب‌نامه

۱. آمارنامه شهرداری مشهد. (۱۳۹۲). بازبینی شده در ۵ خرداد ۱۳۹۴.
۲. رضوانی، م. (۱۳۸۴). گردشگری خانه‌های دوم و اثرات آن بر نواحی روستایی. مورد: نواحی روستایی شمال تهران. پژوهش‌های جغرافیا ۵۴، ۱۲۲-۱۰۹.
۳. رهنما، م؛ عباس زاده، غ. (۱۳۸۶). اصول، مبانی و مدل‌های سنجش فرم کالبدی شهر. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
۴. سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور. (۱۳۸۷). دانش‌نامه مدیریت شهری و روستایی. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
۵. سعیدی، ع. (۱۳۷۷). مبانی جغرافیای روستایی. تهران: انتشارات سمت.
۶. سعیدی، ع. (۱۳۹۰). پویای ساختاری-کارکردی رویکردی نظام وار در مطالعات مکانی-فضایی. فصل‌نامه جغرافیا، ۲۹، ۱۸-۱.
۷. سعیدی، ع. (۱۳۹۰). روابط و پیوندهای روستایی-شهری در ایران. تهران: نشر مهر مینو.
۸. سعیدی، ع. (۱۳۹۱). پویای ساختاری-کارکردی، رویکردی بی‌بدیل در برنامه‌ریزی فضایی. فصل‌نامه اقتصاد فضا و برنامه‌ریزی روستایی، ۱ (۱)، ۱۵-۱.
۹. سعیدی، ع؛ محبی، ع؛ جندقیان بیگدلی، س. (۱۳۹۴). واری پویای ساختاری-کارکردی در مطالعات منطقه‌ای. فصل‌نامه انجمن جغرافیای ایران، ۱۳ (۴۴)، ۱۱.
۱۰. شایان، ح؛ هادیزاده بزاز، م. (۱۳۸۹). تحلیلی بر ضرورت ساماندهی روستاهای حریم کلان‌شهرها با تأکید بر کلان-شهر مشهد، مجموعه مقالات اولین همایش ملی جغرافیا و برنامه‌ریزی توسعه روستایی. تهران، مرداد ماه ۱۳۹۸، صص ۱۳-۱۲.
۱۱. طالشی، م؛ امیرفخریان، م. (۱۳۹۰). ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی و آینده‌حاشیه نشینی در خراسان رضوی. جغرافیا، ۹ (۲۹)، ۱۰۷-۸۳.
۱۲. عارف زاده، م. (۱۳۷۹). روند توسعه شهر مشهد و اثرات آن بر اکولوژی شهر، (رساله منتشر نشده دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری)، دانشگاه تهران، ایران.
۱۳. غمامی، م. (۱۳۷۷). طرح جامع مشهد. نشریه آبادی، (جلد ۳).

۱۴. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۰). نتایج عمومی سرشماری ۱۳۹۰ استان خراسان. تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.
۱۵. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۵). نتایج عمومی سرشماری ۱۳۹۵ استان خراسان. تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.
۱۶. نگهبان مروی، م. (۱۳۸۱). شهرهای جدید و نقش آن‌ها در تمرکززدایی از مادرشهرها (نمونه موردی: شهر جدید گلپه‌هار). (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری)، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران.
۱۷. یاری حصار، ا. (۱۳۹۰). هویت روستایی کلان شهر تهران. تهران: به نشر.

18. Abramson, M., & Kamensky, J. (2002). *Manging for Results 2002*. New York, NY: Rowman and Littlefield.
19. Anas, A., & Xu, R. (1999). Congestion, land use, and job dispersion: A general equilibrium model. *Journal of Urban Economics*, 45(3), 451-473.
20. Bulanda-Jansen, A. (2019, February). Evolution of the metropolitan area of Shenzhen; analysis: From theory to selected examples. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 471, p. 112058). Bristol, England: IOP.
21. Deng, X., Huang, J., Rozelle, S., & Uchida, E. (2008). Growth, population and industrialization, and urban land expansion of China. *Journal of Urban Economics*, 63(1), 96-115.
22. Doygun, H. (2005). Urban development in Adana, Turkey, and its environmental consequences. *International Journal of Environmental*
23. Garcia-López, M. À. (2010). Population suburbanization in Barcelona, 1991–2005: Is its spatial structure changing?. *Journal of Housing Economics*, 19(2), 119-132.
24. Gwiazdzinska-Goraj, M., & Ezierska-Thole, A. (2013). Functional Changes of the Rural Areas in Poland. Case Study: Warmińsko-Mazurskie Voivodeship. *Journal of settlements and Spatial Planning*, 4(1), 53-58.
25. Hao, P., Sliuzas, R., & Geertman, S. (2011). The development and redevelopment of urban villages in Shenzhen. *Habitat International*, 35(2), 214-224.
26. Tian, G., Qiao, Z., & Gao, X. (2014). Rural settlement land dynamic modes and policy implications in Beijing metropolitan region, China. *Habitat International*, 44, 237-246.